

І. Шишко,

аспірант

Науково-дослідного інституту інтелектуальної власності
Національної академії правових наук України

ЕМБРІОН ЛЮДИНИ ЯК ЮРИДИЧНА КАТЕГОРІЯ: МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД ТА НАЦІОНАЛЬНІ РЕАЛІЇ

Постановка проблеми. Тіло людини вже протягом століть є об'єктом досліджень багатьох галузей науки. Якщо на перших етапах розвитку науки для дослідження було доступне тіло людини лише після народження, то з розвитком науки для неї відкривалися нові можливості, які дозволили проводити дослідження на більш ранніх стадіях розвитку людського тіла. Наразі можливості науки дозволяють проводити дослідження тіла людини на стадіях, коли людське життя ще тільки починає зароджуватись, а саме тіло ще тільки починає формуватися, тобто в ембріональний період розвитку людського тіла.

Зважаючи на те, що тіло людини є об'єктом наукових досліджень вже тривалий час, у суспільстві сформувалося чітке усвідомлення його цінності, а також усвідомлення необхідності максимального його захисту, що і відобразилося у міжнародних та національних нормативно-правових актах. Однак, через те, що можливість дослідження ембріону людини з'явилася не так давно, суспільство ще не встигло сформувати єдиного підходу до морального та правового статусу ембріону людини, а також до необхідного рівня його захисту, як наслідок, наразі не існує єдиного підходу навіть до поняття ембріону людини. Тобто, наразі не сформовані основоположні характеристики ембріону людини, що дозволяли б чітко виокремити ембріон людини серед інших організмів.

Така невизначеність породжує зловживання під час взаємодії людини (відповідного фахівця) з ембріоном людини, оскільки, в одних випадках людині (відповідному фахівцеві) надаються невинновданно широкі права під час взаємодії людини (відповідного фахівця) з ембріоном людини (наприклад, під час проведення досліджень ембріону людини та інших маніпуляцій з ембріоном людини), а в інших випадках людина (відповідний фахівець) стає заручником невинновданно широким заборонам під час такої взаємодії (наприклад, поширення поняття ембріону людини на клітини, які по своїй суті ним не являються), що безумовно негативно впливає на ембріон людини, людину, суспільство та державу. Слід зауважити, що саме чітко визначене поняття ембріону людини встановлює його моральний та правовий статус, на основі яких формуються правила поведінки з ембріоном людини, зокрема норми права, які регулюють суспільні відносини, що виникають у процесі взаємодії людини (відповідного фахівця) з ембріоном людини.

Окремі питання пов'язані з визначенням правового та морального статусів ембріону людини/правовим режимом ембріону людини, а також поняттям ембріону людини досліджували наступні вчені: Кашинцева О. Ю., Крушельницька Г. Л., Майданик Р. А., Коренга Ю. В., К. Кемерон, Р. Вільямсон, Марк Т. Браун, М. Піотров-

ська, Ріврон, Ніколас К., Мартінес-Аріас, Альфонсо Е. та інші.

Метою роботи є вивчення міжнародного досвіду формування поняття ембріону людини, визначення критеріїв, на яких повинно ґрунтуватися поняття ембріону людини, а також аналіз національного законодавства на предмет відповідності сучасним підходам до поняття ембріону людини.

Якщо проаналізувати процес формування поняття ембріону людини, можна побачити, що воно формується під впливом багатьох факторів (науки, релігії, культури, політики, історії та інших) та кардинально змінюється під впливом нових наукових відкриттів. Так, ще на початку 1990-х років поняття ембріону людини ґрунтувалося на виключно біологічному факті: змішуванні чоловічої та жіночої гамет, тобто на тому, що наука традиційно називає заплідненням [1]. Це підтверджується науковими поняттями ембріону людини, які надавалися вченими цього періоду, а також поняттями ембріону людини, які були закріплені в національних законодавствах різних держав. Так, Поллард описував ембріон людини наступним чином: «об'єднання геномів сперматозоїда та яйцеклітини можна розглядати як кінець запліднення та початок ембріонального розвитку». Джонс описав ембріон як стадію розвитку від імплантації до восьмого тижня після запліднення. В свою чергу, Джонсон і Селвуд описали людський ембріон як існуючий лише з моменту гастрულляції, тобто приблизно через 16 днів після запліднення [2]. Щодо законодавчо закріплених понять ембріону людини, то можна навести поняття, які були закріплені, зокрема, в законодавстві Федеративної Республіки Німеччини, Фінляндії та Естонії. Так, відповідно до Закону Федеративної Республіки Німеччини «Про захист ембріонів» від 13 грудня 1990 року ембріон означає людську яйцеклітину, запліднену та здатну до розвитку, починаючи з моменту злиття

ядер, а також, кожен тотипотентну клітину, вилучену з ембріона, яка, як передбачається, здатна ділитися та розвиватися в особистість [3]. В свою чергу, в Законі Фінляндії «Про медичні дослідження» від 01.11.1999 було закріплено, що ембріоном вважається група живих клітин, які утворилися внаслідок запліднення, не імплантовані в організм людини [4]. Відповідно до Закону Естонської Республіки «Про штучне запліднення та захист ембріонів» від 11.06.1997 року ембріон означає ембріон на ранній стадії розвитку з моменту запліднення яйцеклітини. Для цілей цього Закону «ембріон» означає ембріон людини, якщо інше не передбачено цим Законом [5]. Як можна побачити з вищевикладеного, основою для формування поняття ембріону людини на той момент виступав саме критерій запліднення.

Однак, все змінилося у лютому 1997 року, коли журнал «Nature» опублікував статтю про народження Доллі, першого в історії клонованого ссавця. Стало очевидним, що ссавці можуть бути створені за допомогою методу переносу ядер, можливості якого в майбутньому можуть бути застосовані до людини. У цей момент традиційне поняття ембріону людини раптово застаріло, оскільки стало можливим створення людини за допомогою процедур, відмінних від запліднення [1]. Таким чином, з огляду на наукові досягнення, критерій запліднення, який використовувався для формування поняття ембріону людини став нежиттєздатним, так як не охоплював ряд організмів, які за своєю суттю повинні визнаватися ембріонами людини, оскільки були здатні розвинути до повноцінної людини. З цього моменту на науковому та законодавчому рівнях починається активна робота щодо формування нового поняття ембріону людини, яке б не просто відповідало сучасному рівню науки, але й було б достатньо універсальним для того,

щоб не втрачати актуальність з майбутнім розвитком науки. Незважаючи на те, що формування нового поняття ембріону людини продовжується вже більше двох десятиліть, остаточно воно ще не сформовано, а все нові і нові наукові відкриття тільки підсилюють необхідність його формування.

Зважаючи на те, що поняття ембріону людини є складним та багатоаспектним, ґрунтується на різних галузях науки, а також зачіпає інтереси людини, суспільства та держави, вважаємо за необхідне спершу визначити критерії, які б слугували підґрунтям для подальшого формування поняття ембріону людини та відображали б моральну, біологічну та правову складову поняття ембріона людини.

На нашу думку, першим та основоположним критерієм, який повинен лягти в основу поняття ембріону людини повинен бути критерій забезпечення поваги до людської гідності, оскільки саме людська гідність лежить в основі морального та правового статусів ембріону людини. В підтвердження даної позиції варто навести практику Європейського суду з прав людини та Суду Європейського Союзу, які обґрунтовуючи необхідність захисту ембріону людини апелювали саме до людської гідності. Так, Європейський суд з прав людини у своєму рішенні по справі *VO v. FRANCE* від 08.06.2004 року зазначив, що потенційна можливість ембріону людини та його здатність стати людиною, вимагає надання йому захисту з метою дотримання вимог захисту людської гідності [6]. В свою чергу, Суд Європейського Союзу у своєму рішенні по справі *Oliver Brüstle v Greenpeace eV* від 18.10.2011 року зазначив, що необхідно виключати з-під патентної охорони будь-яку технологію, яка може суперечити людській гідності, з чого слідує, що термін «людський ембріон» повинен розумітися в широкому сенсі [7].

Сутність даного критерію в контексті формування поняття ембріону

людини полягає в тому, що незважаючи на відсутність у ембріону людини морального та правового статусів повноцінної людини, останній все ж має обмежений моральний та правовий статуси. Обмежений моральний статус ембріону людини зумовлений тим, що ембріон людини є організмом, який по своїй суті є першим етапом формування тіла людини та має потенційну можливість та здатність розвинути у повноцінну людину. Обмежений правовий статус полягає у тому, що зважаючи на наявність обмеженого морального статусу ембріону людини, останній повинен мати достатній рівень захисту, щоб взаємодія людини (відповідного фахівця) з ембріоном людини (наприклад, при проведенні досліджень ембріону людини) не суперечила людській гідності.

Зауважуємо, що в даному випадку не йде мова про наділення ембріону людини людською гідністю, оскільки він не є повноцінною людиною, мова йде про апелювання до людської гідності, яка притаманна людському роду та яка по своїй суті є морально-етичним стандартом, тобто сукупністю основних соціальних цінностей і засад функціонування суспільства, які сформовані суспільством та визнані ним. Тобто, поняття ембріону людини повинно бути сформовано та сформульовано таким чином, щоб забезпечити ембріону людини належний захист під час взаємодії з людиною (відповідним фахівцем) і унеможливити вчинення людиною (відповідним фахівцем) дій, які б суперечили людській гідності. З цього приводу слід зауважити, що на міжнародному рівні досягнуто компроміс щодо необхідності захисту ембріону від вищенаведених дій людини (відповідного фахівця) та навіть встановлені заборони на певні дії з ембріоном людини. Так, наприклад, з метою забезпечення захисту людської гідності статтею 18 Конвенції про захист прав і гідності людини щодо застосу-

їхнього отримання, вони, як це впливає з письмових зауважень, представлених до Суду, здатні розпочати процес розвитку людини так само, як і ембріон, створений заплідненням яйцеклітини [7]. Питання тлумачення поняття ембріон людини вдруге постало перед судом у справі *International Stem Cell Corporation v Comptroller General of Patents, Designs and Trade Marks* від 18.12.2014 року. Суд Європейського Союзу в даному рішенні повторно зауважив, що під час визначення того, чи підпадає певна клітина під поняття «людський ембріон» необхідно з'ясувати, чи може така клітина розпочати процес розвитку людини. В тому разі, якщо сучасний розвиток науки дозволяє встановити, що незапліднена людська яйцеклітина, наступний поділ та розвиток якої був штучно простимульований, не здатна розпочати процес розвитку людини, вона не повинна вважатися людським ембріоном [12]. В наведених рішеннях Суд Європейського Союзу встановив, що такий критерій, як запліднення вже не може бути основоположним для формування поняття ембріону людини та визначення клітин, які мають статус ембріону людини. Замість цього, Суд Європейського Союзу використав критерій потенційності для визначення того, які клітини повинні володіти статусом ембріону людини, а які ні.

Сутність даного критерію в контексті формування поняття ембріону людини полягає в тому, що лише людський ембріон наділений потенціалом розвинути до повноцінної людини. Як наслідок, поняття ембріону людини повинно охоплювати лише ті клітини, які здатні це зробити. Варто зауважити, що потенційність в контексті формування поняття ембріону людини повинна розумітися не як проста можливість певної клітини розвинути в повноцінну людину, а як можливість та здатність клітини самостійно (без зовнішнього втручання) розвинути в повноцінну людину, яка зумовлена внутрішніми

характеристиками самої клітини. Тобто, клітина, яка наділяється статусом ембріону людини повинна бути здатна без сторонньої допомоги, за рахунок своїх внутрішніх характеристик та можливостей, та за наявності відповідних умов розвинути в повноцінну людину. З вищевикладеного можна виокремити 3 обов'язкові умови критерію потенційності, якими повинна володіти клітина для набуття статусу ембріону: (1) клітина повинна мати такі внутрішні характеристики, які дозволять їй розвинути в повноцінну людину; (2) клітина повинна бути здатна самостійно (без сторонньої допомоги) розвинути в повноцінну людину; (3) клітині можуть знадобитися певні умови для розвитку в повноцінну людину, що не впливає на можливість клітини отримати статус ембріону людини.

Щодо першої умови науковці стверджують, що в цьому контексті потенційність не означає просту можливість. Якби це було так, аргумент потенційності був би вразливим до контраргументу, який стверджує, що будь-яка сутність потенційно є великою кількістю інших сутностей. У випадку з ембріонами, моральний статус також мав би бути присвоєний яйцеклітинам і сперматозоїдам, оскільки вони також потенційно можуть стати людиною [13]. Моніка Піотровська (Monika Piotrowska) з цього приводу зазначає, що лише тоді, коли потенціал є внутрішнім для об'єкта, як ДНК, яка обґрунтовує потенціал дитини стати дорослою людиною, можна сказати, що об'єкт має потенціал стати чимось іншим, ніж він є. Те саме міркування стосується сперматозоїдів і яйцеклітин, оскільки вони мають лише половину ДНК, необхідної для створення людини... Лише коли вони (сперматозоїд і яйцеклітина) з'єднуються, вони утворюють зиготу, яка є організмом із внутрішнім потенціалом розвиватися в людину чи особистість. Таким чином, саме внутрішній потен-

ціал ембріонів є основою їх особливого морального статусу [14]. В контексті формування поняття ембріону людини це означає, що для набуття статусу ембріону людини, клітина повинна володіти такими внутрішніми характеристиками, які дозволять їй розвинути в повноцінну людину.

Щодо другої умови слід зауважити, що вона вимагає від клітини бути здатною самостійно розвинути до повноцінної людини, без будь-якої сторонньої допомоги. З цього приводу науковці зазначають, що зважаючи на можливість ядромістких клітин людини (наприклад, клітини шкіри) бути перепрограмованими у індуковані плюрипотентні стовбурові клітини, які ймовірно за відповідних умов можуть утворювати всі типи ембріональних та позаембріональних клітин, то, потенційність, можливо, є всюдисущою. Цей *reductio ad absurdum* вимагає розрізнення між активною потенційністю розвитку в ембріон за наявності відповідних умов та пасивною потенційністю, яка потребує втручання (наприклад, ядерного перепрограмування) для отримання подібної можливості [15]. Марк Т. Браун з цього приводу зазначає, що потенційність є активною, якщо внутрішні властивості індивіда є основною причиною реалізації його потенціалу; потенційність є пасивною, якщо основна причина змін походить ззовні, з причин, які є зовнішніми для індивіда. Іншими словами, активна потенційність зумовлює зміни зсередини; пасивна потенційність є наслідком зовнішніх сил [16]. В контексті формування поняття ембріону людини це означає, що для набуття статусу ембріону людини, клітина повинна бути здатна сама розвинути до повноцінної людини, опираючись виключно на внутрішні характеристики, які повинні дозволити клітині це зробити. В тому разі, якщо клітині для розвитку в повноцінну людину необхідні додаткові дії зі сторони людини (відповідного фахівця),

наприклад, використання технології пересадки ядер соматичних клітин, то така клітина не повинна набувати статусу ембріону людини.

Щодо третьої умови, то вона полягає в тому, що клітина може розвинути в повноцінну людину виключно за наявності відповідних зовнішніх умов, наприклад, за наявності відповідного середовища, в якому клітина зможе реалізувати свій внутрішній потенціал розвинути в повноцінну людину. Такі зовнішні умови не впливають на можливість клітини отримати статус ембріону людини, оскільки в даному випадку йдеться не про активні дії людини (відповідного фахівця), які необхідні клітині, щоб розвинути в повноцінну людину (наприклад, використання технології пересадки ядер соматичних клітин), а лише про зовнішні умови (наприклад, умови, створені людиною (відповідним фахівцем) в лабораторії або умови, створені людським організмом). В контексті формування поняття ембріону людини це означає, що для набуття статусу ембріону людини, клітина для свого розвитку може потребувати спеціальних зовнішніх умов і це не впливає на можливість такої клітини отримати статус ембріону людини.

На нашу думку, саме таке розуміння даного критерію забезпечить, з однієї сторони, належний рівень захисту ембріонів людини, а з іншої – унеможливить встановлення необґрунтованих заборон під час проведення наукових досліджень ембріонів людини.

Якщо вести мову про Україну, то в національному законодавстві поняття ембріону людини закріплено в Законі України «Про заборону репродуктивного клонування людини», відповідно до якого ембріоном людини є зародок людини на стадії розвитку до восьми тижнів [17]. Якщо проаналізувати дане поняття, то складно зрозуміти, що автори закону вкладали у поняття ембріон людини, оскільки

незрозуміло, що автори вкладали у поняття зародок. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про заборону репродуктивного клонування людини» від 03.07.2003 року також не дає відповіді на вказані питання. Для з'ясування сутності поняття ембріон людини, який викладений в Законі України «Про заборону репродуктивного клонування людини» ми звернулися до словникових матеріалів. Так, відповідно до Фармацевтичної енциклопедії України ембріон (грец. *embryon* – зародок) – зародок, організм у початковий період внутрішньоутробного розвитку (від запліднення та протягом перших 8 тиж). Ембріональний розвиток (грец. *embryon* – зародок) – період індивідуального розвитку організму від моменту запліднення до завершення основних процесів органогенезу. В свою чергу, запліднення (лат. *fertilisatio*) – злиття чоловічої та жіночої статевих клітин, унаслідок чого відновлюється диплоїдний набір хромосом, характерний для даного виду, та утворюється якісно нова клітина – зигота (запліднена яйцеклітина, або одноклітинний зародок). Після зближення жіночого та чоловічого пронуклеусів, що продовжується у ссавців приблизно 12 годин, утворюється зигота – одноклітинний зародок [18]. Враховуючі вищевикладене, можна зробити висновок, що в Україні поняття ембріон людини поширюється виключно на клітини, утворені в результаті запліднення, включно з усіма стадіями ембріонального розвитку до 8 тижнів. Тобто, основним критерієм наділення певної клітини статусом ембріону є саме запліднення. З огляду на наукові досягнення про які йшлося вище, така конструкція поняття ембріону людини суттєво звужує перелік клітин, які можуть отримати статус ембріону людини, внаслідок чого клітини, які по своїй суті є ембріонами людини і здатні розвинути в повноцінну людину просто позбавляються такого

статусу та відповідного захисту, що може призвести до зловживань під час проведення наукових досліджень, пов'язаних з ембріоном людини та, як наслідок, призвести до завдання шкоди людській гідності.

Висновки. Підсумовуючи все вищевикладене, можна констатувати, що зважаючи на стрімкий розвиток науки в цілому та медицини зокрема, поняття ембріону людини повинно бути сформульовано таким чином, щоб: (1) відповідати сучасному рівню науки; (2) бути достатньо гнучким та не втрачати актуальність з кожним новим науковим відкриттям; (3) забезпечувати належний захист ембріонам людини, тобто клітинам, які здатні розвинути до повноцінної людини; (4) надмірно не обмежувати проведення наукових досліджень, пов'язаних з ембріоном людини.

На нашу думку для вищенаведених цілей, поняття ембріону людини необхідно формувати ґрунтуючись на 2 критеріях, а саме на критерії поваги до людської гідності та критерії потенційності ембріону людини розвинути в повноцінну людину. Якщо метою першого критерію є захист інтересів ембріону людини шляхом наділення статусом ембріону людини всіх клітин, які здатні розвинути в повноцінну людину, то метою другого є надати статус ембріону лише тим клітинам, які здатні без сторонньої допомоги, за рахунок своїх внутрішніх характеристик та можливостей, та за наявності відповідних умов розвинути в повноцінну людину, тобто другий критерій обмежує дію першого та звужує перелік клітин до тих, які дійсно здатні розвинути до повноцінної людини. Зауважуємо, що вказані критерії є лише каркасом поняття ембріону людини, остаточне формування якого повинно враховувати також релігії, культури, політики, історії та інші особливості відповідної держави, а також суспільну думку.

Rights and the Court of Justice of the European Union. The works of scientists who investigated the status of the human embryo have been studied. On the basis of the above mentioned countries experience, decisions of the specified courts and theoretical work of scientists, it has been established that the use of the fertilization criterion for the formation of the concept of a human embryo does not correspond to the current level of scientific development, since the concepts formed on the basis of it do not cover a significant number of cells, which in essence should be recognized human embryos, as they are capable of developing into a full-fledged human being. Thus, the use of this criterion allows a person to interact with a human embryo without appropriate restrictions, for example, to grow human embryos for research purposes, which is unacceptable and may affect human dignity. Considering the above, in this article it has been proposed to define new criteria for the formation of the concept of a human embryo. According to the author, such criteria should be: (1) criterion of respect to human dignity; (2) criterion of potentiality of a human embryo to develop into a full-fledged human being. The combination of these criteria will allow, on the one hand, to ensure adequate protection of human embryos, and on the other hand, not to limit the conduct of scientific research related to human embryos excessively. In addition, the concept of a human embryo, which is enshrined in the Law of Ukraine "On the Prohibition of Human Reproductive Cloning", has been analyzed and it has been established that it is based on the criteria of fertilization, and therefore does not grant the status of a human embryo and the corresponding protection to a significant part of the cells, which are essentially human embryos, as they are able to develop into a full-fledged human being. As a

result, it has been proposed to change the concept of a human embryo enshrined in the national legislation to a new one, which will be based on the criteria of respect to human dignity and the criteria of potentiality of a human embryo to develop into a full-fledged human being.

Key words: the concept of a human embryo, human dignity, the potential of a human embryo to develop into a full-fledged human being.

Література

1. De Miguel Beriain I. What is a human embryo? A new piece in the bioethics puzzle. *Croat Med J.* 2014 Dec;55(6):669-71. URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4295065/#R1> (дата звернення 10.11. 2023).
2. Professor Jock Findlay AM (Vic), Professor Peter Illingworth (NSW), Dr Steven Junk (WA), Dr Graham Kay (Qld), Dr Adrienne Pope (Vic), Dr Leeanda Wilton (Vic), Secretariat Dr Michael Gear, Dr Alison Mackerras, Dr Harry Rothenfluh Discussion paper: «Human Embryo» – A Biological Definition. URL: <https://www.nhmc.gov.au/sites/default/files/documents/attachments/publications/human-embryo.pdf> (дата звернення 10.11. 2023).
3. Gesetz zum Schutz von Embryonen (Embryonenschutzgesetz – ESchG) vom 13. Dezember 1990. URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/eschg/index.html> (дата звернення 10.11. 2023).
4. Laki l0d0ketieteellisest0 tutkimuksesta № 488/1999. Annettu Helsingiss0 9 p0div0nd0 huhtikuuta 1999. URL: <https://www.finlex.fi/fi/laki/alkup/1999/19990488>
5. Artificial Insemination and Embryo Protection Act. Passed 11.06.1997. URL: <https://www.riigiteataja.ee/en/eli/ee/Riigikogu/act/515072022001/consolidate> (дата звернення 10.11. 2023).
6. CASE OF VO v. FRANCE (Application no. 53924/00). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22:%5B%22001-61887%22%5D%7D> (дата звернення 15.11. 2023).
7. Judgment of the Court (Grand Chamber) of 18 October 2011. *Oliver Br0stle v Greenpeace eV.* URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A62010CJ0034> (дата звернення 15.11. 2023).

8. Конвенція про захист прав і гідності людини щодо застосування біології та медицини: Конвенція про права людини та біомедицину від 04.04.1997. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_334#Text (дата звернення 15.11. 2023).

9. Embryowet № BWBR0013797. URL: <https://wetten.overheid.nl/BWBR0013797/2021-07-01> (дата звернення 18.11. 2023).

10. Research Involving Human Embryos Act Act No. 145, 2002. URL: <https://www.legislation.gov.au/C2004A01082/latest/text> (дата звернення 18.11. 2023).

11. Loi relative a la recherche sur les embryons in vitro. URL: https://www.ejustice.just.fgov.be/cgi_loi/change_lg.pl?language=fr&la=F&table_name=loi&cn=2003051131

12. Judgment of the Court (Grand Chamber), 18 December 2014. International Stem Cell Corporation v Comptroller General of Patents, Designs and Trade Marks. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:62013CJ0364> (дата звернення 18.11. 2023).

13. Health Council of the Netherlands. The 14-day rule in the Dutch Embryo Act. The Hague: Health Council of the Netherlands, 2023; publication no. 2023/16e. URL: https://www.healthcouncil.nl/binaries/healthcouncil/documenten/advisory-reports/2023/10/31/the-14-day-rule-in-the-dutch-embryo-act/16e_The-14-day-rule-

[in-the-Dutch-Embryo-Act_advisory-report.pdf](#) (дата звернення 18.11. 2023).

14. Piotrowska M. Avoiding the potentiality trap: thinking about the moral status of synthetic embryos. *Monash Bioeth Rev.* 2020 Dec;38(2):166-180. URL: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/31741321/> (дата звернення 20.11. 2023).

15. Nicolas C. Rivron, Alfonso Martinez Arias, Martin F. Pera, Naomi Moris, Hafez Ismaili M'hamdi, An ethical framework for human embryology with embryo models, *Cell, Volume 186, Issue 17, 2023, Pages 3548-3557.* URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0092867423008073#bib33> (дата звернення 20.11. 2023).

16. Mark T. Brown. The Potential of the Human Embryo. *A Forum for Bioethics and Philosophy of Medicine.* 2007. Volume 32, Issue 6. Pages 585-618. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/03605310701680973> (дата звернення 20.11. 2023).

17. Закон України «Про заборону репродуктивного клонування людини» від 14 грудня 2004 р. № 2231-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2231-15#Text> (дата звернення 20.11. 2023).

18. Фармацевтична енциклопедія. Національний фармацевтичний університет, ТОВ «Моріон». URL: <https://www.pharmencyclopedia.com.ua/article/2343/embrion> (дата звернення 25.11. 2023).

